

Kur'an'da ve Felsefede Hikmet Kavramı¹

The Concept of Wisdom (Hikmah) in the Qur'an and Philosophy

Yalçın ÇETİN

ORCID: 0000-0003-2511-3602

Dr. Öğretim Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hatay/Türkiye,
yalcin.cetin@mku.edu.tr

Makale Bilgisi/Article Info:

Geliş/Received: 20.04.2020 Düzeltme/Revised: 15.05.2020 Kabul/Accepted: 01.06.2020

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Çetin, Y. (2020). Kur'an'da ve Felsefede Hikmet Kavramı. Antakiyat, 3 (1), 1-23

Öz:

Hikmet kavramına Kur'an ve felsefe penceresinden bakacak olan bu çalışma, doğru bilgiye ve hakikate ulaşmada hikmete çatı bir rol verme denemesidir. İnsan merak eden, sorgulayan, bir akıl ve duygu varlığıdır. Bu akıl varlığının evrende en çok zorlandığı şey, kararlarını verirken, bilmediğine ulaşmak isterken, doğru bilgiye nasıl ulaşacağı problemidir. Bu problem, bilgi felsefesinde uzun uzadıya tartışılmıştır. Doğru bilginin sadece akıl, deney, sezgi gibi unsurlarla ulaşılan bilgi olduğunu söyleyenler olduğu gibi, bu unsurların hepsinin bir şekilde etkin olduğu, eklettik veya kritik edilerek alındığı, doğru bilgiye ulaşma yöntemleri de ortaya atılmıştır. İşte tam bu noktada hikmet kavramı karşımıza çıkmaktadır. Hikmet bir çatı kavram olarak dindeki deruni bilgiyi ve felsefedeki sistemli, tutarlı, akıl ve mantık ağırlıklı bilgiyi kendi bünyesinde taşıyabilecek yapıdadır. Bazıları felsefeyi sadece katı bir pozitivizme hapsettikleri gibi bazıları da dini, katı bir sezgiciliğe, duyguculuğa mahkûm etmek istemişlerdir. Felsefe ve din arasında çağların yorgun önyargılarının neden olduğu, çatışmacı-karşıtlık ilişkisini, hikmet kavramının birleştirici, uzlaştırıcı ve bilgiyi davranışa aktarabilecek hakikat tasavvuru, tersine çevirip aşabilecek özelliktedir. Bu çalışmanın nihai amacı, felsefe-din ilişkisinde hikmeti, hakikati bulma noktasında ortak payda zemini yapabilmektir. Kur'an'daki ve felsefedeki hikmetin tezahürleri, insanın genel bir hakikat arama paradigması oluşturmasında birlikte iş görebilecek niteliktedir. Amaç insanın her yoldan doğruya ulaşması ya da her şeyde doğru olanı bulması ise o zaman felsefe gibi hikmet de doğru bilginin peşine bizi düşürecek bir kavramdır. Çalışmamız Kur'an'ı felsefeyle bir tutma, kıyaslama amacını kesinlikle taşımamakta sadece Kur'an'ın hikmete yüklediği bazı anlamların, felsefedeki hikmete yüklenen anlamlarla benzer yönlerini açıklamayı hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda hikmet ve felsefenin ne olduğu açıklanmış, sonrasında Kur'an'da ve felsefede hikmet kavramı ayrı ayrı ele alınmış, nihayetinde neden özellikle İslam felsefesinde felsefe yerine hikmet kavramının tercih edildiği açıklanıp, Kur'an'daki ve felsefedeki hikmetin ortak noktalarına değinilerek, Doğu ve Batı filozoflarının hikmet hakkındaki görüşleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar kelimeler: Kur'an, Felsefe, Hikmet, Akıl, Düşünce, Eleştirel Düşünce

¹ Bu araştırma sürecinde TR Dizin 2020 kuralları kapsamında "Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde" yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan "Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden" hiçbirini gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma "Etik Kurul İzni" gerektirmeyen bir çalışmadır.

GİRİŞ

Hikmet kavramını Kur'an'a ve felsefeye göre ele alacağımız çalışmaya başlamadan önce neden bu konuyu seçtiğimizi ifade etmemiz ve bu konunun daha önce çalışılıp, çalışılmadığı veya ne ölçüde ele alındığı hususunda kısa bir değerlendirme yapmamız gerekmektedir. Kur'an'da ve Felsefede "hikmet" kavramı konusunu seçmemizin nedeni hikmet kavramının Kur'an'a ve felsefeye göre ayrı ayrı ele alınmasına rağmen birlikte ele alan çalışmaların görece azlığıdır. Hikmet kavramını, Kur'an ve felsefe bağlamında değerlendirme isteğimizin temel gayesi, Kur'an ile felsefe arasında akla, düşünceye, bilgiye dayalı ortak noktalar olduğunu/olabileceğini göstermektir. Çalışmamızın konu sınırlılığını, sadece Kur'an'daki ayetlerin hikmet lafızları ve felsefe tarihindeki örneklem olarak aldığımız bazı filozofların felsefeye, hikmete dair görüşleri oluşturmaktadır.

Kur'an'da ve Felsefede Hikmet konusu kitap, tez ve makale olarak şimdiye kadar çalışılmış² ve öyle gözüküyor ki hala da çalışılacaktır. Hikmet kavramını, Kur'an ve felsefe perspektifinde ele almak, insanın hakikatin bilgisini aradığı/arayacağı ortak yola çıkmak anlamına gelmektedir. Hikmet sözcüğü kendi içinde akli yanları barındırdığı gibi özellikle din sahasında mistik öğeleri de içeren yapıdadır. Yani hem her şeyi araştırma, soruşturma, bir temele dayandırma; hem de dini anlamda her şeyin bir hikmeti var diyerek akıl gözünün yanında kalp gözü ile olayı içkinleştirme, adeta olayın gönül dilinde, yürek dibinde, ruhani şekilde özleşmesini, hal halinden kâl haline geçmesini "hikmetinden sual olunmaz" sözündeki gibi beklemek manasına da gelmektedir. Hikmeti sorgulamak, haddizatında Kur'anî ve felsefi soru sorma tarzlarını da ele almayı beraberinde getirmektedir. Kur'an'ın sahibi Allah'tır. Yani yaratıcıdır. Felsefenin sahibi ise ne Sokrates ne de Aristoteles'dir. Felsefenin sahibinden ziyade hissedarları olsa olsa düşünceye katkı sunan, bilgeliği seven ve onun peşinde koşan insanlardır. Dolayısıyla Kur'anî hikmeti aramak ancak Allah'ın sıfatlarını dikkate alarak, Kur'an'ın vaz ettiği hüküm ve emirler çerçevesinde Kur'an'ın ele alınmasıyla mümkün olabilecektir. Felsefedeki hikmet ise hakikatin bilgisinin peşinde koşmayı yeğleyen filozofların görüşleri bağlamında anlaşılabilir yapıdadır. Filozofların görüşlerinden çıkarılacak şeyler, bizi bir üst derecede hakikat arama paradigmasını oluşturmaya götürmelidir.

Hakikat paradigmasının oluşturulması, her insan için arzu edilebilecek bir süreçtir. Çünkü insan, ancak bir şeyin doğrusunu, hakiki olanını öğrenip, yaptığında

² Bilal Tan, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2000; Hakan Uğur, *Hikmet Ayetlerinin Tefsiri*, Emin Yayınları, Bursa, 2019; Murat Kalkan, *Kur'an'da Hikmet Kavramı*, Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020; Selman Kuzu, *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı*, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002; Ö. Faruk Altıparmak, Hikmet ve Felsefe İlişkisi, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(11), 2003; Veysel Güllüce, Kur'an'da Hikmet Kavramı Üzerine, *EKEV Akademi Dergisi* 1(2) (1998).

insandır. İnsan hikmet üzere var olmuş, hikmet ise insanın bilgi aşkıyla maşuk olmuştur. Bu bakımdan hikmet kavramı, aklımıza direk olarak düşünme/düşünebilme edimini getirmektedir. Düşünmek, insanın önde gelen hasletlerindedir. Düşünmenin temelinde, felsefenin sistemli hale gelmesine de dayanak sağlayan, insanın merak etme isteği/duygusu vardır. İnsan merak eden canlıdır. İnsanın merak etme isteği, ona harekete geçirici bir güç verirken; zihni de kavramları depolayıp, kodlayarak düşünce sürecini başlatır. Düşünme, insanın akletmesiyle hikmeti içeren hakikatin bilgisini arama, bulunca sorgulama, sorgulama sonrasında tahlil ve temyiz etme süreçlerinden geçirerek, felsefi olarak karşılaştırıp temellendirerek doğru bilginin özünün oluşturulmaya çalışıldığı bir süreçtir. İşte bu felsefi düşünme sürecine, hikmeti ve hakiki olanın bilgisini arama adını verebiliriz. Felsefe, düşünme üzerine düşünce disiplini olarak, bilgiyi hegemonyasına alan değil, onun peşinde koşan, onu seven, bulduğunda bile o bilgi ile yetinmeyen genişlikte bir düşünce faaliyetidir. Doğru bilginin özünü arama, hakikati bulma noktasında hikmet ile felsefe, ortak bir hakikat arama potasında bulunmaktadır. Hikmet de felsefe de bilgiyi sevmektir. Bu bakımdan her ikisi de varlığın/yokluğun bilgisini araştırmaya, anlamaya taliptir.

Bilgiyi arama ve sevme olarak hikmet, eşyanın sırlarını araştırma, öğrenme, sonuçların nedenlerle bağlantısını/bağıntısını kurma/anlama, yapılması gereken şeyleri, uygun şartlarıyla bilmek gibi anlamlara gelmektedir.³ Hikmet bir yandan derinliğine hakikatin bilgisinin peşine düşme anlamına geldiği gibi, hâkim sıfatıyla yaratıcının iş ve emirlerinin derin manasında mistik bilinemezliği de bünyesinde taşımaktadır.⁴ Belki felsefe içinde hakikati arama bağlamında bir bilinemezlik/görecelik söz konusu edilebilirse de bu, hikmet alanındaki kadar muğlak değildir. Felsefe ve hikmet hakikati arama noktasında amaç birliği içerisinde olabilirken, bu hakikatin nerede, nasıl, ne şekilde olacağı, bilinip bilinmeyeceği hususunda çeşitli ayrıklara düşebilmektedir. Bu farklılık, düşüncenin doğası gereğidir. Hikmet için önemli olan insanın düşünce farklılığı değil, düşünmesidir. Çünkü insan akıl varlığı olarak düşünerek hakikati kavrayabilir. Hakikati kavrama, Doğu dinlerinin müşterek vasfıdır. Hakikatin bilgisi olmak itibarıyla hikmet, sadece ruhun değil, aynı zamanda bedeninin de bilgisini içerir. Hakikat yolcusu, mana kadar maddeye hâkimiyeti de, madde üzerinde tasarrufu da önemsemek zorundadır. Tek kanatla göklerde yükselmek mümkün değildir. Bu bakımdan hikmet, hakikatin bütününe vukuf iddiasındadır, bir parçasına değil.⁵ Zaten bilgiyi sevmek, peşinden koşmak anlamında felsefe de varlığı bütün halinde incelemeye dönüktür. Varlığı bütün halinde incelemek ise varlığın tüm değerlerini önemsemeyi gerektirir. Önemsemek ise bir nevi istemektir. İnsan her şeyden önce akıl ve duygularını

³ Abdürrezzak Kâşânî, *Tasavvuf Sözlüğü*, çev. E. Demirli (İstanbul: İz Yayıncılık, 2015), 222.

⁴ *Kur'an-ı Kerim Meali*, çev. H. Altuntaş & M. Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), Bakara, 2/30; En'âm, 6/73; Tevbe, 9/40; Yunus, 10/1.

⁵ Düccane Cündioğlu, *Hiz. İnsan* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2019), 78.

yanılmayacak, doğru olanın bilgisini istemeli ve o uğurda çaba göstermelidir. İnsan, varlığın anlamını bilecek, kişisel donanımını oluşturmalıdır. Zaten hikmetin bilgisel temelinde de, bu donanımı oluşturmaya yönelik, düşünce ve eylem birliği vardır.

Bu birlik hikmet ehlinin deyişiyle kişinin bilgi ve erdem yönünden yetkinliğinin, kuvveden fiile çıkmasıdır. İşte bu bakımdan birçok yeti gibi bilme yetisinin de tek başına yeti olarak kalması eksikliklerdir.⁶ Çünkü bilmek tek başına hikmete ve felsefeye talip olmak için yeterli değildir. Yoksa insan elbette özü gereği bilmek, merak etmek ister. İlim ve hikmet, insanın kemale ermesinin sıfatıdır. Bilmek, insanın zatı gereğidir. Zaten insan bu özelliğiyle diğer canlılardan ayrılır. Hikmete ulaşmak için onu talep etmeniz yeterli değildir. Hikmeti isteyen kişi, önce hikmeti üstlenebileceği, elde edebileceği bir eğitimden geçmelidir. Yoksa yücelere çıkmak istemekle hiç çıkılabilir mi? Onun için önce hikmet için gereken vasıflar kişi de olmalı, sonra hikmete ulaştıracak araçlar bulunmalı ve öyle yola koyulmalıdır.⁷ Bunlar yapılamadan bilmeyi istemek beyhude bir çabayla sonuçlanabilir.

Hikmetin akıl ve düşünce üzerine temellenmesi gerektiğinin kanıtı Kur'an ve felsefede bulunabilir. Aklın üstün özellikleri ve önemi, Kur'an'da ifade edilmiştir. Din ve akıl birbirlerine sıkı sıkıya bağlıdır. Kur'an ısrarla insanların düşünmesini, aklını kullanmasını, ibret almasını istemektedir. Düşünmeyen, aklını kullanmayan kişileri ise şiddetle tenkit etmektedir.⁸ Hikmete, felsefeye, düşünceye sırtını dönmek, Kur'an'a göre de bilim ve felsefeye göre de olumsuz bir durumdur. Bu duruma düşmemek için hikmet kavramının akıl, duygu, sezgi yönlerini yine düşünce ve akıl temelinde görüp, ona göre kendi hakikat paradigmamızı oluşturmamız gerekmektedir. Akıl, düşünce, felsefe, hikmet, Kur'an'ın istediği hakikat anlayışı birbirleriyle çelişmez. Kur'an ve akıl yan yana, kol kola ve iç içedir. Birbirlerinin karşıtı olarak gösterilmeleri ikisinin de hem özüne hem de görevlerine aykırıdır.⁹ Akla karşı gelmek, düşünceye düşman olmaktır. Felsefe, bilgelik düşmanı olan düşünmeye de düşman olur. Felsefenin olmadığı yerde ilim de düşünme de olmaz.¹⁰ İşte hikmet kavramı bizi, akla, düşünceye, felsefeye ve dolayısıyla Kur'an'da kendi bilgisini aramaya, onunla buluşmaya davet etmektedir.

⁶ Cündioğlu, *Hiz. İnsan*, 107.

⁷ Düccane Cündioğlu, *Felsefe'nin Türkçesi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2010), 60-61.

⁸ Vahdettin Başçı, "Akıl ve Vahiy Yönünden Doğru Düşünme", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (Haziran 1997), 211-212.

⁹ Hüseyin Atay, *Cehaletin Tahsili* (Ankara: Atay Yayınları, 2018), 293.

¹⁰ Atay, *Cehaletin Tahsili*, 282.

1. Hikmet nedir?

Hikmet, bilgelik, Tanrı'nın insanlarca anlaşılamayan amacı, gizli sebep, öğüt verici söz, fizik, felsefe¹¹ anlamlarında kullanılan bir kavramdır. Hikmet, ilim ve deneyimle kazanılan eksiksiz doğru bilgidir.¹² Hükmetmek, hâkim olmak, yönetmek, düzeltmek amacıyla men etmek, dönmek ve sağlam yapmak anlamındaki "h-k-m" kökünden türeyen hikmet kavramı terim olarak; adalet, ilim, amel, nübüvvet, Kur'an, Allah'a itaat, dinî anlayış, Allah korkusu, akıl, söz ve işte isabet, hakkı bilme ve hayır işlemek demektir.¹³ Hikmet, kişinin vahyi anlama ve yaşama yeteneğidir.¹⁴ Yani hikmet en azından Kur'ani anlamda sade bir bilme isteği değil, inandığı ile amel ettiği örtüşen, bir ahlak ve yaşam kaidesine dönüşen erdemdir. Hikmet ile benzer anlama gelen hikemiyât (Osmanlıca) ise felsefeye ait, felsefi düşünce ürünü olan şeyler, hikmetler, hikmetli sözler anlamına gelmektedir.

İnsan fıtratı gereği merak eden bir canlıdır. İnsanın merak etme özelliği, onu etrafındaki varlık dünyasını ve kendisini araştırmaya sevk etmektedir. İnsanın bilme yolculuğu böyle başlamakta ve hikmete erişince de bitmemektedir. Bu anlamda hikmet ve felsefede bir hakikat sonundan bahsedilemez. İnsan sürekli kendini yenileyerek, ilerlemektedir. Dünya üzerindeki hemen her medeniyette, bilgiye, felsefeye ve hikmete dair birçok söz söylenmiş, çokça eser yazılmıştır. Hikmet, Eski Mısırlıların erken dönemlerinde "nasihat ve eğitim" son dönemlerinde, "dindarlık" olarak görülmüştür. Hint medeniyeti hikmeti daha çok inziva ve riyazet (nefis terbiyesi) şeklinde görürken, Çin medeniyetinde ise hikmet, din ile alakası zayıf, doğa ve insan bilgisi aracılığıyla hayatın yönlendirilmesi ve Çin düşüncesindeki beş temel esastan biridir. İran'da ise Zerdüşt dininde söz-amel uyumuyla beraber deruni tefekkürde önemsenmiş olup, dini bilgi hikmetle bütünleşmiştir. Yunan hikmetine (sophia) gelince, burada hikmetin pratik bir konusu vardır. Hikmet, insanın kendini kuşatan dünyadan edindiği pratik bir bilgidir. Bu unsur, tüm kültürlerde vardır. Yunanca'da "sophia" zekâ ve maharet manalarına gelir. Çok tanrılı dinlerde hikmet, özel Tanrı'nın (Mısır'da Ptah) niteliği olduğu gibi tek tanrılı dinlerde de yüce Tanrının bir sıfatıdır.¹⁵ Bu sıralanan medeniyetlere, toplumlara baktığımızda hikmetin bireysel bir erdemden, söz ve eylemin birlikte olduğu toplumsal bir erdeme, karaktere de bürünebildiğini ifade edebiliriz. Çünkü toplumlar da en nihayetinde tek tek

¹¹ İsmail Parlatur vd., "Hikmet", *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1998), 994-995.

¹² Muhyiddin İbn Arabî, *Günümüz İnsanına Fusûs'u'l – Hikem*, haz. H. Kılıç (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016), 17.

¹³ Fikret Karaman vd., "Hikmet", *Dini Kavramlar Sözlüğü* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006), 258.

¹⁴ Şinasi Gündüz, "Hikmet", *Din ve İnanç Sözlüğü* (Ankara: Vadi Yayıncılık, 1998), 221.

¹⁵ Ö. Faruk Altıparmak, "Hikmet Felsefe İlişkisi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (Ocak-Haziran 2003), 91-92.

insanlardan oluşmaktadır. Dolayısıyla insanların ulaşacağı/ulaştığı söz ve eylem uyumuna dayanan bu hikmet anlayışının geleneksel hale gelmesi, toplumsal hikmetin de oluşmasını sağlamaktadır. Toplumun hikmetli hale gelmesi, toplumsal hafızanın felsefe, ilim, irfan, ahlak ile yoğurulmasına bağlıdır. Ancak bu yoğurulma sonucunda ortaya konacak toplum düşüncesi, hikmet hamurunu oluşturacaktır.

Eserlerinde, ahlak ve felsefe üzerine görüşlerinde, davranışa dönüşen bir erdem anlayışını savunan Hilmi Ziya Ülken'e göre de hikmet, toplumsal düşünüşün en büyük eseridir. Toplumsal düşünüşün hikmet haline gelebilmesi, müşahhas bir felsefeyi, dünya görüşünü akli temelde yaratmasına bağlıdır. Hikmet ameli bir felsefe, mahşeri bir ahlak nazariyesidir.¹⁶ Demek ki hikmet, teorik ve pratik yanlarıyla hakikatin bilgisini aramak, bulmak ve o bilgiyle bireysel temelden başlayıp, toplumsal erdem temellerini inşa ederek yaşayabilmenin de diğer adıdır. Bu inşa faaliyeti, söz ve eylem uyumuna dayanır.

Seyyid Şerîf el-Cürcânî de insanın söz ve eylem uyumuna önem vermiştir. Ona göre Hikmet, insanın gücü ölçüsünde nesnelere mahiyet ve hakikatlerini bilmesidir. Cürcânî'nin bu tanımında dönemdeki felsefi anlayışın etkisi açıkça görülmektedir. Cürcânî'ye göre, hikmet ilim-davranış bütünlüğü, hakikati içeren her türlü söz, gereksiz söz ve söylemlerden arındırılmış akılla örtüşen özlü söz gibi anlamlara gelmektedir.¹⁷

2. Kur'an'da Hikmet Kavramı

Kur'an kutsal bir metin olarak ilk önce bir tebliğ meleği olan Cebrail'i Allah'ın vasıta kılmasıyla Hz. Muhammed'e sözlü (zihin-kalp birlikteliği) olarak iletilen, sonrasında dilden dile, kalpten kalbe ezberlenen, yazılı hale getirilen ve en sonunda yazılıp çoğaltılan bir dini kitaptır. Yani Kur'an ayetlerinin ilk hali yazılı değil sözlüdür. Sonuçta yazılı da olsa sözlü de olsa birincil temel, dildir. Yani Kur'an tüm varlıkla özellikle akıl sahibi insanla kurulan-kurulmak istenen iletişimdir. Bu anlamda Kur'an'ın dili bir çeşit hikemiyatı içinde taşımaktadır. Bu dilde ki/seslenişte ki hikmeti anlamak, insanın Kur'anî bir emir olan düşünce¹⁸ eylemine yönelmesiyle gerçekleşecektir.

Hikmeti kavramak, ancak düşünce (bilgi) temelli bir anlama ile mümkündür. Bilgi temelinden yoksun hikmet de anlama da olamaz. Anlama bir yaşantılaşma durumunu çağrıştırdığı gibi zihinsel anlamda pratiğe geçirilmemiş, bilinçli bir durum

¹⁶ Hilmi Ziya Ülken, *Türk Tefekkürü Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2016), 46.

¹⁷ İlhan Kutluer, "Hikmet", TDV İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1998), 17/503-511.

¹⁸ Bakara, 2/219, 231, 266; Âl-i İmran, 3/65; Nisâ, 4/82; En'âm, 6/80; Yunus, 10/24; Hûd, 11/30; Nahl, 16/17; Müminûn, 23/85; Kasas, 28/51; Secde, 32/4; Sâffât, 37/155; Câsiye, 45/23; Muhammed, 47/24; Zâriyât, 51/49; Müddessir, 74/54-55.

olarak da ele alınabilir. Fakat dışarıdaki insan açısından onun ne dediğini anladığınızı belirtmeniz ancak dışı dönük bir mesajınızla açıklanabilir. Yani siz birine ben seni zihnimle anlıyorum dersiniz fazla ikna edici olmayabilirsiniz. Peki, biz böyle bir giriş niçin yaptık? Diye sorduğumuzda temel düşüncemiz, dini bir kutsal metin olarak Kur'an'ı Kerim'in anlama temeli üzerinden hikmet kavramını incelemek, sonrasında da Kur'an'ın akla, düşünceye verdiği önemi anlama/açıklama/yorumlama ekseninde ortaya koymaktır. Çünkü anlama olmadan, Kur'an'ın muhataplarından istediği düzeyde bilinçli bir yaşam söz konusu ol(a)maz. Demek ki hikmet de dâhil tüm kavramları, Kur'anî lafızları, Kur'an'da geçen kıssaları, tarihsel örnekleri öncelikle bir anlama süzgecinden geçirmemiz gerekiyor. Hikmete "hikmetinden sual olunmaz" perspektifinden bakmayı bir kenara koyarak, sorgulanmayan bir yaşam, sorgulanmadan yenen bir lokma ve sorgulamadan giyilen bir hırka bile ona halel getirebilir düşüncesine dayanan bir anlayıştan olaya bakmamız gerekmektedir. Şunu her zaman dikkate almalıyız: dini anlamda evrendeki her şey gibi insan da yoktan var edilmiştir. Zekâsının ve yapabilirliklerinin kesin sınırları çizilemese de; insan da diğer varlıklar gibi bir anlama, düşünme sınırına sahiptir. İnsanın hikmete erişme sınırı da vardır. İnsanın bu sınırı nerede başlar ve nerede biter. İnsanı ne ve neler sınırlandırır. İnsan neyi ne kadar, nereye kadar sorgulamalı, araştırmalı, kontrol etmeli ve hikmetine erişmeye çalışmalı diye sorduğumuzda çok farklı bilim dallarından çeşitli yanıtlar alabilmekteyiz. Bu yanıtların hangileri daha doğrudur, geçerlidir dediğimizde yine süreç en başa dönebilmektedir. Hikmet konusunu fasit bir dairede ele almaktan imtina etmeliyiz. Ancak şunu da unutmamalıyız: Bir şeyin hak ettiği değer, ancak o değeri anlayabilecek bir yapıda açığa çıkar. Anlaşılır olmak, hikmetli olmaya engel değildir. Üstelik Kur'an anlaşılır olmak için onlarca örnek kıssalar, tarihi bilgiler ve ahlaki üst bir çerçeve örneğini sunmaktadır. Bu anlamda Kur'an'ın hikmetini aramalı ve Kur'an'ı anlamaya, yaşantılamaya dair sualleri, Kur'an'a akıl, mantık, felsefe yoluyla bakarak yanıtlamaya çalışmalıyız. Bu yol, aynı zamanda Kur'an'ın da bizden istediği, hikmet ve düşünce yoludur.

Kur'an-ı Kerim'de "Allah, hikmeti dilediğine verir. Kime hikmet verilmişse, şüphesiz ona çokça hayır verilmiş demektir. Bunu ancak akıl sahipleri anlar."¹⁹ Mealindeki Bakara süresinin 269. ayetinin tefsirine göre hikmet, "*başlangıçta "akıllı ve bilgili bir kişinin deneyim ve birikimlerini özlü şekilde ifade ettiği sözü" anlamında kullanılırken İslâmî dönemde zaman içinde şu anlamları kazanmıştır: Bütün özel bilgi alanlarını kuşatan kapsamlı ve derin bilgi veya felsefe, ilâhî gerçekleri ve Kur'an'ın derin anlamını kavramaktan doğan bilgi ve bu bilgilere uygun yaşama tarzı, Hz. Peygamber'in sünneti, bir hükmün sebebi veya amacı, bir eylemden beklenen yarar"* anlamlarına gelmektedir.²⁰ Bu ayette hikmet ve aklın birlikte olacağını ve bu hikmete

¹⁹ Bakara, 2/269.

²⁰ Bakara, 2/269.

sahip olanın, onunla düşünüp, davranış güzelliğine ve doğru yaşama sahip olacağına vurgu yapılarak, hikmete verilen büyük değer gösterilmektedir. Kur'an'ı Kerim'de hikmet şu konu başlıklarına (*Öğüt, anlama, bilgi ve akli deliller, Kur'an ve yorumu, sünnet, peygamberlik*)²¹ göre sınıflandırılıp, ele alınabilir:

Öğüt,²² Kur'an'da hikmet kavramının kastedildiği en önemli erdem ilkelerinden biridir. Öğüt, içerisinde öyle güzel, akıl, bilim, tartışma, kitap ahlakını taşımalıdır ki, ancak o zaman hikmetli hale gelsin. İşte Kur'an'daki hikmet olarak öğüt, Allah'ın doğruya, akla, hikmete davet edici her insandan beklediği bir çeşit davranış metodolojisidir. Kur'an'a göre hikmeti almanın, hikmetli olmanın yaşı da yoktur.²³

Anlama,²⁴ Kur'an'ın bütününe kapsayan bir düşünce erdemidir. Anlamak, merak etme ile başlayan hakikatin bilgisini arama faaliyetinin ana meyvesidir. Anlama, bir yandan huzura erme, diğer yandan hakikat ateşine atılmaktır. Anlama evreni gözlemlemektir. Kur'an, tabiatın incelenmesini²⁵ ve bu konuda derin düşünülmesini, ısrarla istemektedir. Bu istemenin yöntemi, gerçeğin bir simgesi olarak tabiat konusunda insan şuurunun uyandırılmasıdır. Tabiat içerisinde insanın şuurlu hale gelmesi ise onun deneyim kazanması demektir. Bu yüzden Kur'an'da genellikle tecrübeye önem verilmiştir. Kur'an'ı benimseyenler gerçeğe saygı duymuşlar ve sonunda çağdaş bilimin kurucusu olmuşlardır.²⁶

*Bilgi ve akli deliller*²⁷ hususu Kur'an'ın akla, doğru bilgiye, hikmete verdiği önemi gösterir. Kur'an'ın bilgi felsefesi, kanıtlara ve tarihi örneklere dayanır. Kur'an, insanı okumaya, öğrenmeye, bilime, akla, tefekküre davet eder. Kur'an'ın insandan isteği, aklını çalıştırması, eğitim ve bilimin tarafını tutması, araştırma yoluyla bilimsel gerçeklere ulaşmasıdır.²⁸

Kur'an,²⁹ kendisini bizzat hikmeti içeren, öğüt verici, yol gösterici, insanlığa rehberlik edici bir kitap olarak ifade etmektedir. Kur'an içerisinde şüpheyi

²¹ Karaman vd., "Hikmet", 258.

²² Bakara, 2/231; Âl-i İmran, 3/48; Nisâ, 4/54; Nahl, 16/125; Kamer, 54/5.

²³ Meryem, 19/12.

²⁴ Nisa, 4/78; En'âm, 6/89, 25; Enfal, 8/22; Meryem, 19/12; Enbiya, 21/79; Lokman, 31/12; Tur, 52/36.

²⁵ Bakara, 2/164; En'âm, 6/97-99; Furkan, 25/45-46; Rûm, 30/22; Gâşiye, 88/17-20.

²⁶ Muhammed İkbâl, *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*, çev. B. Yılmazoğlu (İstanbul: Araf Yayınları, 2014), 22-23.

²⁷ Lokman, 31/12.

²⁸ Fahri Kayadibi, "Kuran'ın Eğitim, Bilim ve Araştırmaya Verdiği Önem", *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 14 (Nisan 2012), 15.

²⁹ Bakara, 2/2; Âl-i İmrân, 3/138; Yunus, 10/57; Nahl, 16/125; Furkan, 25/6; Neml, 27/6; Zümer, 39/1-2; Fussilet, 41/2-4, 41-42; İnsan, 76/23-31.

barındırmadığını, dosdoğru olunması gerektiğini söyler.³⁰ Demek ki Kur'an'ın taşıdığı hikmet, dosdoğru olan, hakikatin bilgisidir. İnsan bir konuda doğru bilgi sahibi olmadan, nasıl âlim, adil, doğru olacaktır. Kur'an insana hem bilgi ve bilgelik hem de bilgiyi iyi yönde kullanma eğitiminin şifrelerini verir. Kur'an kendisinin kesinlikle okunup, anlaşılmasını ve üzerinde düşünülmesini en büyük ibadet saymakta ve körü körüne kabullenilmesini istememektedir. Düşünmeyenleri sertçe tenkit etmekte, düşünülmecek bir tabu olmadığını göstermektedir.³¹ Kur'an'ın ilk ve son amacı insanı düşündürebilmektir. Düşünmenin ilk basamağı ise, bildiğini sorgulamaktır.³² Bildiğini sorgulamak, hakikati aramak, hikmetin ardına düşmek yani felsefe yapmaktır. Bildiğini soruşturmak, en doğrusunu aramaktır. En doğrusunu aramak, yoksulu bulmak, haksızlığı görmek ve hatayı olmadan önlemektir. Kur'an'ın yorumu³³ olarak hikmet, din üzerine düşünmek, akletmek, ilâhî emir üzerine düşünmek ve ona uymak gibi anlamlara gelmektedir.

*Sünnet*³⁴ ve *Peygamberlik*,³⁵ Kur'an'a göre içerisinde derin hikmetler barındırır. Kur'an peygamberliği doğrudan hikmet olarak da ifade eder. Kur'an, hikmet manasında sünneti, insanların, düşünce, yaşam modeli olarak, hem kendilerinden önce yaşayan insanların davranışlarına bakmalarını hem de Hz. Muhammed'den önceki peygamberlerin örnekliklerini incelemeleri ve son olarak Hz. Muhammed'in kul ve elçi olmakla barındırdığı tüm akıl, düşünce faaliyetlerine bakıp, örnek almaları şeklinde açıklar. Sünnet, Hz. Muhammed'in örnekliğindeki hikmetlerdir.³⁶ Sanıldığı gibi aksine Allah, Kur'an'da bütün nebilere kitap ve hikmet vermiştir. Kur'an-ı Kerim'de, En'âm suresi 83. ile 89. ayetlerde Hz. Nuh'tan Hz. İsa'ya kadar 18 nebi sayılmış ve seçilenlerin hepsinin, kendilerine kitap, hikmet ve nebilik verilen kimseler olduğu ifade edilmiştir.³⁷ Kur'an'da Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar kendilerinden nebî veya resul diye bahsedilen kişiler şunlardır: Âdem, İdris, Nuh, İbrahim, İsmail, İshak, Yakup, Yusuf, Lut, Hûd, Salih, Şuayb, Mûsâ, Harun, İlyas, Elyesa', Yunus, Eyyûb, Davud, Süleyman, Zekeriya, Yahya, İsa ve Muhammed.³⁸ Peygamberlerin ana ortak

³⁰ En'âm, 6/38, 114-115, 153; A'râf, 7/52; Enfâl, 8/42; Yunus, 10/15; Hûd, 11/1; Yusuf, 12/40; Nahl, 16/89; Kehf, 18/26-27; Nûr, 24/34; Furkan, 25/32-33; Ankebût, 29/51; Rûm, 30/30; Lokman, 31/27; Yâsîn, 36/4; Sâffât, 37/156-157.

³¹ Atay, *Cehaletin Tahsili*, 235-238.

³² Atay, *Cehaletin Tahsili*, 240.

³³ ... (*Kur'an Yolu*, 19 Nisan 2020, Bakara, 2/269).

³⁴ Bakara, 2/151, 231; Nisâ, 4/26, 113.

³⁵ Bakara, 2/251; Âl-i İmrân, 3/48; Nisâ, 4/54; Sâd, 38/20.

³⁶ Bakara, 2/129, 151, 213, 251; Âl-i İmrân, 3/48, 58, 81, 164; En'âm, 6/83-89.

³⁷ Abdulaziz Bayındır, "*Kitap ve Hikmet*", *suleymaniyevakfi.org* (Erişim 21 Mayıs 2020); En'âm, 6/83-89.

³⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "*Peygamber*", TDV İslam Ansiklopedisi (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/257-262.

özelliği Allah'tan aldıkları vahyi, insanlara güzel öğüt ve hikmetle tebliğ etmektir.³⁹ Bu anlamda hikmet, istenen bir tebliğ metodudur.

Kur'an'da *öğüt, anlama, bilgi ve akli deliller, Kur'an'ın kendisi ve yorumu, sünnet ve peygamberlik* manalarına gelen hikmet kavramı, bilgisel temelde akla ve kalbe aynı anda hitap etmektedir. Bu hitabın temel hedefi, insanı bilinçlendirmektir. İnsanın bilinçlenmesi ise bilgiyi ve bilgeliği istemek ve sevmekle sağlanabilecektir. İnsanın doğru bilgiye ulaşması da ancak akılını kullanması yoluyla gerçekleşebilir. Çünkü Kur'an insan aklının en ileri seviyede etkin olmasını, insanın insanı, eşyayı, olay ve olguları doğru anlamasını ve doğru değerlendirmesini temin etmek maksadıyla gelmiştir.⁴⁰ İnsanın doğruya ulaşmasında akıl ve vahiy, birbirini tamamlar durumdadır. Akıl ve iman birbirinin alternatifi değildir. Akıl olmadan iman olmaz.⁴¹ Kur'an akla dayanmaktadır. Kendisinin düşünülmesini önelemekte ve insanı düşünmeye özendirir.⁴² Kur'an, *Her bilenin üstünde bir bilen vardır*⁴³ ve *Hiç bilenler ile bilmeyenler bir olur mu?*⁴⁴ Derken hikmetin kökenindeki hakiki bilgiyi önelemektedir. Kişi bu hakiki bilgiye evreni gözlemleyip, bu gözlem sonucunda elde ettiği gerçekliğe, aklını rehber edinerek ulaşacaktır. Kişi bunu başarmak için farklı yollar izleyebilir. Örneğin Aliya İzzetbegoviç'e göre Kur'an'da birbirinden temelde farklı iki yol ve hedef vardır: Gözlemler ve tefekkür et. Aralarındaki fark, fizik ile metafizik arasındaki farktır. Gözlem, her tür bilimin başlangıcıdır. Bu, Kur'an'ın pozitivizmidir. Aksine metafiziğin hedefi daima, âlemdeki tüm çeşitliliği açıklayabilecek mutlak bir ilke keşfetmek olmuştur. Nesnelere arasındaki ilişkileri, söz konusu nesnelere ve fenomenlerin özüne ulaşma iddiasında bulunmaksızın tesis etmek onun için yeterliydi. Bu, metafiziğin vazifesiydi ve tabiatıyla bunu başaramayacaktı.⁴⁵ Çünkü nesnelere özüne ancak akıl gücünü kullanıp, tecrübenin verilerini hesaba katarak ulaşabiliriz. Bu da hikmete giden yollardan birisidir.

Kısaca Kur'an-ı Kerim'de hikmet, adâlet, ilim, peygamberlik, Kur'an bilgisi ve anlama gücü, Hz. Muhammed'in Sünnet'i, Allah'a itaat ve O'nun emirlerini düşünmek, yerinde söz söyleme ve iş yapma, amelle birlikte ilim, akla uygun olan şey, ilham ile vesveseyi ayıran nur, doğru cevap verme, doğru ve rasyonel düşüncenin kişiye hükmetmesi, ruhların sükûnete erdiği şey, ledünnî ilim, öğüt-ibret gibi

³⁹ Nahl, 16/125; Bayındır, "Kitap ve Hikmet".

⁴⁰ Hasan Onat, *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2017), 32.

⁴¹ Onat, *Türkiye'de Din Anlayışında Değişim Süreci*, 35.

⁴² Hüseyin Atay, *Ben-Akul ve Kur'an Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni* (İstanbul: Destek Yayınları, 2019), 105.

⁴³ Yusuf, 12/76.

⁴⁴ Zümer, 39/9.

⁴⁵ Aliya İzzetbegoviç, *Özgürlüğe Kaçışım-Zindandan Notlar*, çev. H. T. Başoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2018), 316.

anlamlara gelmektedir.⁴⁶ Bunlara ek olarak Kur'an'da hikmet, öznesine göre Allah, Kur'an, Peygamberler ve diğer insanlar (Hakîm ismi ile sadece Hz. Lokman'a atfen) için, nesnesine göre de nazarî (kuramsal, bilgi temelli) ve amelî (pratik, fiili temelli) ele alınabilmektedir.⁴⁷ Kur'an'daki hikmet anlayışının bu çeşitliliği, derinliği ve zenginliği onu topraktaki ve evrendeki değer çeşitliliğinin dini anlamda ana kaynağı/temeli yapmaktadır.

“Kur'an'ın içindeki hikmet, toprağın içindeki maden gibidir. Topraktan maden çıkarmak için nasıl bilgi birikimine, araç gerece ekip çalışmasına ihtiyaç varsa Kur'an'ın hikmetlerine ulaşmak için de benzer şeylere ihtiyaç vardır. Kur'an'da açıklanan bu yöntemin kısa sürede unutulduğu anlaşılmaktadır. Çünkü problemler çözen, gittikleri yere ilim ve medeniyet götüren ve insanların gönüllerini fetheden Müslümanların yerini daha sonra sıkıntı kaynağı olan ve çözümsüzlükler üreten Müslümanlar almıştır.”⁴⁸

Kur'an'ın istediği akıl, düşünce hikmet yolunda kararlar verirken, doğru havuzu oluştururken, tek akıldan tek kaynaktan değil, çok kaynaktan beslenen, icmaya, içtihadı, şuraya dayalı bir takım ruhuyla hareket etmemiz, sorunun değil çözümün ortağı olmamız gerekmektedir. Zaten Kur'ani hikmet de bizi ortak akla sürekli davet etmektedir.

3. Felsefede Hikmet Kavramı

Bir düşünce faaliyeti⁴⁹ olarak felsefe, varlığın ve bilginin bilimsel olarak araştırılması, bir bilimin veya bilgi alanının temelini oluşturan ilkeler bütünü: Tarih felsefesi. Hukuk felsefesi, bir filozofun, bir felsefe okulunun, bir çağın öğretisi: Sokrates felsefesi, dünya görüşü (paradigma), bir konuda soyut düşünüş gibi anlamlara gelmektedir.⁵⁰ Felsefe, Yunanca «sevmek, peşinden koşmak» anlamına gelen phileo ve «bilgi, bilgelik» anlamına gelen sophia sözcüklerinden türeyen terimin işaret ettiği entelektüel faaliyet, disiplin ve bilgelik peşinden koşma anlamına gelir.⁵¹ Felsefe akıl ve mantık ilkelerini kullanarak, evrendeki her şeyi araştırma, soruşturma faaliyetidir. Felsefe, düşünme üzerine düşünmedir. Felsefe için soru sorma, hakikatin bilgisini ortaya koyma da cevaplardan üstündür.

⁴⁶ Osman Oral, “Mâtürîdî’de Akıl ve Yaratılış Hikmeti”, *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Ocak 2015), 144-145.

⁴⁷ Murat Kalkan, *Kur'an'da “Hikmet” Kavramı* (Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 83,102, 104-105.

⁴⁸ Bayındır, “*Kitap ve Hikmet*”.

⁴⁹ Ahmet Cevizci, “Felsefe”, *Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 2002), 400.

⁵⁰ Parlatur, vd., “Felsefe”, 769.

⁵¹ Ahmet Cevizci, “Felsefe”, *Felsefe Sözlüğü* (Ankara: Ekin Yayınları, 1997), 269.

Felsefi etkinliğin felsefi sayılabilen bir soru etrafında şekillenmesi sebebiyle felsefi araştırmanın odağını felsefi sorular oluşturur. Felsefe, sorularını sık sık yenileyen, yeni sorulara açık olan bir disiplindir. Soru sormanın, sorgulamanın bu denli önemli olduğu bir disiplinin mahiyetini anlamak, onun soru dinamizmine bağlı kalınarak oluşturulan yapısını anlamaktan geçer. Ancak burada altı çizilmesi gereken husus, felsefe sorularının gelişigüzel, rastlantısal ya da öncelikle pratik amaçlarla sorulmuş sorular olmayışıdır.⁵² Bu soruların temelinde, merak duygusu yatmaktadır.

Merak ve hayret itici güçleriyle açığa çıkan felsefe soruları dile gelişleri itibarıyla adeta tek düzenli bir biçime bürünmüştür: “Varlık nedir?”, “Bilinç nedir?”, “İyi nedir?” gibi felsefe sorularındaki “nedir?” bir felsefe sorusunu var eden temeldir. Felsefe sorularındaki “nedir”de şaşkınlık ile birlikte bir araştırma arzusu da gizlidir. Diğer bir deyişle felsefedeki “nedir”, “anlamı nedir” ile aynı şeydir ve “anlamı nedir”deki anlam, kavramların anlamıdır. Anlamın ortamı ise dildir, dildeki sözcüklerdir, söz düzenleridir.⁵³ Hakikati aramak, onun bilgisine talip olmaktır. O yüzden felsefe bilgi peşinde koşmak, bilgiyi istemek anlamlarına gelir. Felsefe hakikatin paradigmasını oluşturma ve bilgeliği sevme anlamında, hikmet kavramıyla iç içedir.

Felsefe tarihinde, her filozof ve düşün insanı felsefeyi kendi bakış açısına göre tanımlamıştır.⁵⁴ Felsefe tanımlarının farklı olması, felsefenin bir zenginliğidir. Felsefenin kesin bir tarifini yapmak mümkün değildir. Ancak her felsefe tarifi, diğer tariflerle ortak özellikler taşıyabilir ve bu ortaklık, felsefenin bakış açısını zenginleştirebilir. Felsefenin farklı tanımlarla görünümüne baktığımızda: Herakleitos’a göre bilge olmak yüce bir değerdir. Bilgelik/hikmet tabiatı bilmek için hakikati söylemek ve kendini hesaba çekerek davranışlarını ona uydurmak demektir.⁵⁵ Sokrates’e göre felsefe, kişinin neleri bilmediğini bilmektir.⁵⁶ Platon’a göre felsefe, doğruyu bulma yolunda, düşünsel bir çalışmadır. Karl Jaspers’e göre felsefe yapmak yolda olmak ve ölmeyi öğrenmektir. Augustinus’a göre felsefe Tanrı’yı bilmektir ve gerçek felsefeyle gerçek din özdeştir. Anselmus için felsefe inanılanı anlamaya çalışmaktır. Hobbes’a göre felsefe doğru düşünmektir. Aristoteles için felsefe, ilk nedenler bilimi ve insanın düzenli kâinat karşısında saygılı şaşkınlığıdır.⁵⁷ Aristoteles’te hikmet, ilk felsefedir. Hikmetin bilgisi en külli bilgidir.

⁵² Emel Koç, “Felsefe ve Edebiyat”, *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (Ocak 2015), 107.

⁵³ Emel Koç, “Türkiye’de Felsefe Dilinin Gelişimi ve Çeviri Faaliyetlerine Genel Bir Bakış”, *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (Aralık 2009), 104; Nermin Uygur, *Felsefenin Çağrısı* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1971), 16-21.

⁵⁴ Süleyman Hayri Bolay, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Akçağ Yayınları, 2010), 13-14.

⁵⁵ Bolay, *Felsefeye Giriş*, 13.

⁵⁶ Osman Elmalı – H. Ömer Özden, *İlkçağ Felsefesi Tarihi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2012), 98-105.

⁵⁷ Onedio, “Felsefe, Yaşamın Kendisidir: 18 Farklı Filozofa Göre Felsefenin Tanımı” (Erişim 21 Mayıs 2020).

Ayrıca duyulardan uzak olan şeylerin bilgisi olduğu için hikmet, insanların en zor öğrenebildikleri bilgidir. Ancak sebeplerin bilgisi olduğu için, tüm bilgilerin de en öğreticisidir.

İslam filozoflarına göre felsefeye baktığımızda, Kindî için felsefe, insanın kendini tanıması ve gücü yettiğinde, külli, ebedi şeylerin hakikatlerini, mahiyet ve sebeplerini bilmesidir. Farabi'ye göre felsefe, var olmaları bakımından varlıkların bilinmesidir. İbn Sina için felsefenin amacı, nesnelere hakikatlerine bir insanın vakıf olabileceği kadar vakıf olmaktır. Gazali ise felsefe konusunda kendinden önceki ve sonraki filozoflardan farklı olarak, bazı filozofları ve felsefenin kimi bölümlerini çoğu yerde hatalı görüp, dine aykırı olarak düşünüp, küfür ile itham etse de; felsefe alanında en az iki yıl okumalar yapmış, felsefenin ahlak, siyaset ve bilim alanındaki doğru bilgilerini reddetmenin dine zarar vereceğini ifade etmiştir. Ona göre felsefecilerin ortaya koyduğu her bilginin reddedilmesi büyük musibetlere yol açar. Bu musibetlerden bazısı İslam dininde samimi, ancak cahil olan kimselerden doğmuştur.⁵⁸ Gazali'ye göre akıllı düşman, cahil dosttan daha iyidir.⁵⁹ İbn Arabî'ye göre hikmet, her şeye hakkını vermeyi⁶⁰ sağlayan bir isabet enstrümanıdır. İbn Rüşd'e göre felsefe, sanat eseri olarak varlıklar üzerine düşünme ve yapıcıyı (es-Sânî) tanımaktır.⁶¹ İbn Haldun'a göre felsefe, düşünce yoluyla eşyanın hakikatlerini anlamaya çalışmaktır.⁶² İsmail Ankaravî de (ö. 1631) felsefeyi ve filozofu bir arada ele alarak, hikmet sahibi kişinin eşyanın/varlığın hakikatini bilen ve bu hakikat gereğince yaşayan, her şeyi yerli yerine koyarak hüküm veren, bunun sınırını geçmeyip, bir şeyi zamanı gelmeden aceleyle getirmeyen kişi olarak tarif etmektedir.⁶³ İslam filozoflarının yukarıda sıraladığımız görüşleri doğrultusunda meseleye baktığımızda onların felsefeyi, daha çok bilgi, davranış, ahlak, varlık açısından ele aldıklarını söyleyebiliriz.⁶⁴ Bilgelik sevgisi olarak felsefe, insana irfan, hikmet yolunu açabilecek, hakikat arama paradigmasını oluşturmasına yardımcı olabilecek yapıdadır. Felsefe ve hikmet arasında birbirini dışlayıcı değil, birbirini kapsayıcı, kuşatıcı yoğun, öğrenilmesi gereken bağlar vardır. Bu bağların ne kadar güçlü ve yerinde olduğunu, hikmet ve felsefenin özellikle İslam filozofları tarafından bir arada kullanılmasında görmekteyiz. Hikmet de felsefe de hakikatin sadık iki kardeşidir. Bu iki kardeşin ortak birleştirici bağı ise tecessüm ile

⁵⁸ Gazali, *El-Munkızu Mine'd-Dalâl*, çev. Y. Abbasi (Adıyaman: Sey-Tac Yayınları, 2000), 40-64.

⁵⁹ Gazali, *Filozofların Tutarsızlığı*, terc. M. Kaya – H. Sarıoğlu (İstanbul: Klasik Yayınları, 2005), 7.

⁶⁰ Selman Kuzu, *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı* (Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 101.

⁶¹ Bolay, *Felsefeye Giriş*, 14; Mehmet Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş* (Ankara: TDV Yayınları, 2017), 42.

⁶² İbn-i Haldun, *Mukaddime*, çev. H. Kendir (Ankara: Yeni Şafak Yay. 2004), 701-702.

⁶³ Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, 45; Bolay, *Felsefeye Giriş*, 14.

⁶⁴ Bolay, *Felsefeye Giriş*, 14.

başlayan tefekkür, tezekkür, tedebbür temelinde derinliğine düşünme ve akletme faaliyetine dayanan pür felsefedir.

4. Hikmet ve Felsefenin İslam Düşünce Dünyasında Bir Arada Kullanımı

Hikmet, Arapça kökenli bir kelime olup, sözlüklerde ilk anlamı bilgeliktir. Felsefe de anlam bakımından bilgi peşinde koşmak, bilgiyi ve bilgeliği sevmek anlamlarına gelmektedir. O halde öncelikle hikmet ile felsefe arasında ne gibi karşıtlıklar veyahut koşutluklar vardır meselesine odaklanmak gerekmektedir. Bu meseleye odaklanmak, genel olarak felsefe tarihinde özel olarak İslam Felsefe geleneğinde (Arapça Felsefe geleneği)⁶⁵ felsefe/hikmet ilişkisini ve bu iki kavramın kullanım gerekçelerini açıklamak için elzemdir. Felsefe ve hikmet konusu, insanlık tarihi kadar eski bir zihin faaliyetidir. Varlığın hakikatini olduğu gibi bilme ilmi olarak tarif edilen hikmetin, felsefeden farkı *had bilme* inceliği kadardır. Hikmet, hakikati bulduktan sonra aramanın nizamını idrak ettirirken, felsefe, *sınır tanımadan* sürekli yolda olmak ve hakikati aramakla kendini vazifelendirmiş bir yapı arz eder.⁶⁶ Deruni şekilde akletme diyebileceğimiz hikmet, Tanrı'nın insanlarca anlaşılabilen amacı anlamında "Yarabbi, hikmetinden sual olunmaz"⁶⁷ sözündeki anlamda, akıl erdirememeye manasında da kullanılabilen bir sözcüktür.

Felsefe ve hikmet kelimeleri, İslam düşünce tarihinde çoğu zaman aynı anlamda kullanılmıştır. İslam düşüncesinde felsefenin karşılığı olarak hikmet kullanılmıştır. Hikmet ise ideal güzelliklere ulaşmak için vasıta olan her türlü bilgi, erdem ve fazileti arama çabasıdır.⁶⁸ Yani hikmet, hem bir disiplin hem de bir düşünce tarzı olan felsefeyle aynı görülmüştür. İslam filozoflarının bazıları özellikle İslam Felsefesinin ilk dönemlerinde felsefe yerine hikmet kavramını tercih etmişlerdir. Hikmet kavramını seçmeleri tesadüfi olabilir mi? Kanaatimizce bu tercih, gayet erekseldir. Felsefe hakkında oluşturulan aşırı menfi tutum ve hikmet kavramının barındırdığı daha geniş manevi hava, bu sözcük seçiminin dayanaklarının bir kısmını oluşturabilir. 9. yüzyılın sonundan itibaren İslam filozoflarının çoğunun, özellikle eserlerine ad verirken, felsefe yerine hikmeti tercih ettikleri görülür. Kindî, önemli eserlerinden birinin adında felsefe kelimesini (Risâle fî Falsafati'l-Ulâ) tercih etmişken; İbn Sina, *Uyûnu'l-Hikmet* ve *Hikmetu'l- Maşrıkiyyîn*'de olduğu gibi hikmet kelimesini tercih etmiştir.⁶⁹ Bunun sebebinin düşündüğümüzde, erken devirlerde başlayan felsefe karşıtlığını Kur'an'da da sık geçen hikmet kelimesiyle azaltma ya da felsefeyi İslamileştirme düşüncesi öne sürülebilir. Veyahut diğer bir gerekçeyi,

⁶⁵ Peter Adamson vd. (ed.), *İslam Felsefesine Giriş*, çev. M. C. Kaya (İstanbul: Küre Yayınları, 2008), 1-9.

⁶⁶ Ercan Çifci, *Büyük Doğu'da Felsefe ve Hikmet* (İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2018), 15.

⁶⁷ Parlatır vd., "Hikmet", 1/994-995.

⁶⁸ Kalkan, *Kur'an'da "Hikmet" Kavramı*, 35.

⁶⁹ Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, 43.

hikmeti daha derin bir kavram olarak ele alıp, felsefeyi onun içine yerleştirme düşüncesi oluşturabilir.⁷⁰

Her ne kadar İslam terminolojisinde hikmet, önceleri Peygamber söylevi ve Kur'an'ın bütünü anlamında kullanılsa da, sonraki dönemlerde çoğunlukla Yunanca sophia kelimesinin karşılığı olarak bilgelik manasında kullanılmaya başlanmıştır. Müslümanlar gitgide hikmet kelimesi ile felsefe kelimesini birbirinin yerine kullanmaya başladılar. Mesela, Fisagor'a atfedilen felsefe, hikmet sevgisidir tarifini Kindî, Havârizmi ve İbnü'l-Arabî'de de aynı şekilde görebiliyoruz. Yine Aristoteles'e atfedilen felsefe, sanatların sanatı ve ilmidir tarifini Kindî'nin felsefe, hikmetlerin hikmetidir şeklinde anladığını; İbn Rüşd ve İbn Hindî'nin ise felsefeyi sanatların sanatı, ilimlerin ilmi olarak gördüklerini söyleyebiliriz.⁷¹ İbn Haldun, Mukaddime adlı kitabında hikmet kelimesinin iptidai Arap dilindeki Yunan 'sophia'sına denk gelen falsafa kelimesi ile eş anlamlı olduğunu ifade etmiştir. Bu son adımla Müslüman düşünürlerin çoğu, artık Yunan felsefesinin alınmasında bir mahzur görmemeye başladılar.⁷² İbn Nedim, felsefe ile hikmeti birbirinin yerine kullanmıştır. Hârizmî (387 /997), hikmete getirdiği tanımı felsefe için de yapar: "Terim olarak felsefe, eşyanın hakikatlerinin bilgisi ve en faydalı olanın uygulanmasıdır." Şehristani (548/1153), felsefeyi "hikmet sevgisi" olarak işler. Şehrezuri, "Hikmet, beşeri yöntem kullanılmadan elde ediliyorsa bu, hikmetin nübüvvet yoludur. Öğretme yöntemi talim ve dirasetle olursa buna da felsefe denir."⁷³ Şehrezuri'nin hikmetin beşer üstü elde edilmesini peygamberi bir haslet, eğitim yoluyla öğretilmesini ise felsefe olarak görmesi, Kant'ın felsefe öğrenilmez, ancak felsefe yapmak öğrenilebilir⁷⁴ deyişini, bize anımsatmaktadır. İbn Rüşd ise metafizik de dâhil olmak üzere bütün sanatları hikmet çatısı altında toplar. Hikmet terimini felsefe, felsefeyi de hikmet karşılığında kullanır. Din-felsefe uzlaşmasında önemli bir yeri olan İbn Rüşd, felsefe ile meşguliyetin şeriatça meşruluğunu savunur. Hakikatin bilgisini akıl ve düşünce yoluyla aramak bağlamında din ile felsefenin uzlaşmasını savunan İbn Rüşd'e göre, 'felsefe doğrudur, din de doğrudur; doğru doğruya aykırı olmaz.' O bakımdan din ile felsefe arasında bir ayrıcalık bulunamaz. Din, felsefeyi iteklemek, kovalamak şöyle dursun, tam tersine, çağırır; zorunlu kılar. Çünkü din, gerçek bilimi, başka deyimle, Tanrı'yı, öteki varlıkları, öte dünyadaki mutluluğu, mutsuzluğu ve gerçek eylemi, başka deyimle, mutluluk veren şeylere yönelmeyi, mutsuzluktan kaçıp kurtulmayı öğretir. Felsefe ise, varlıkları, onları düşünmek ve onların yapılaşlarını bilmek yolundan bir yapıcıyı göstermek yönleriyle değerlendirir. Din, Tanrı'yı ve

⁷⁰ Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, 43-44.

⁷¹ akt. Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, 41-42.

⁷² Mehmet Önal, "İslam Düşüncesinde 'Hikmet' Kavramları", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2007), 119.

⁷³ Altıparmak, "Hikmet Felsefe İlişkisi", 89-90.

⁷⁴ Bolay, *Felsefeye Giriş*, 14.

yarattıklarını, akıl yoluyla, benzetme yaparak bilmek buyruğunu verdiği için, onunla özcek bir olan felsefe, din yönünden yapılması kaçınılmaz olan bir eylemdir.⁷⁵ Eylem ile bilgi birlikteliği ise hikmettir ve bu bizi, erdemli düşünen insan kılar.⁷⁶

Bazı İslam filozofları da hikmet kavramını felsefeden daha geniş anlamda görüp, kullanmışlardır. Adeta hikmeti yüceltmişlerdir. Örneğin Kindî, hikmeti bir fazilet, iyi olanın tatbiki olarak görür. Ona göre hikmet, kesin doğru bilgidir. Hikmet bu kullanılışıyla felsefeden daha geniş bir alana geçer. Bu bağlamda her hikmet felsefe olabilir, fakat her felsefe hikmet olmayabilir.⁷⁷ Her felsefe hikmet kavramı içerisine girebilir ama her hikmet salt akla dayalı bir felsefe olamaz. Farabi de, felsefeyi, hikmet ile paralel düşünmüş, adeta hikmeti de içeren felsefeyi “Sa’âda Kusvâ’ya” (En büyük mutluluk) ulaşım aracı olarak görmüştür.⁷⁸ Farabi için en büyük mutluluk, erdem sahibi olup, erdemli bir toplumda yaşamakla gerçekleşebilecektir. Bu yüzden Farabi, erdem kavramına çok önem vermiştir. Kişinin amacı erdemli olup, erdemli bir toplumu inşa edip, o toplumda yaşayabilmek olmalıdır. Kişi ya erdemli toplumu bulup, orada yaşamalı ya da ölmelidir. Bu gerçeği olduğu gibi bilmek, “Hikmet”tir, bilgeliktir. Onun için hikmet, gerçek, doğru, iyi ve güzelin aynı oluşudur; bu aynılığı sezmiş ve ona göre davranıştır. En yetkin konuyu en yetkin bilgi ile bilmektir. Tanrı, en yetkin olan kendisini en yetkin bilgi ile bilir. İşte, onun için, Tanrı, bilgedir.⁷⁹ Burada Kur’an’da da sık geçen hikmetin Tanrı’nın bilgisiyle bütünleştiğini görmekteyiz.

İslam filozoflarından özellikle Kindi ve İbn Rüşd için eğer Kur’an’ı Kerim bizzat kendisini Tanrı tarafından hikmet olarak tarif ediyorsa, felsefe sebep olarak Tanrı’nın varlığını keşfetmeyi ve sonra O’nun her şeyi nasıl varlığa getirip, varlıklarını sürdürdüğünü açıklamayı hedeflemektedir.⁸⁰ Burada felsefe ve dinin hikmet bahsinde evrenin nasıl varolduğunu açıklama çabasında ortak noktada buluştuğunu görmekteyiz. Yani felsefe hikmet olan, akıl ve düşünce sahiplerini yüksek bir öğüte, derin hak ve adalet bilgisine davet eden hikmetli Kur’an’ı anlamaya çalışırken (ontoloji, metafizik ve din felsefesi bağlamında); Kur’an’ı Kerim de akli kullanma, düşünceye önem verme özelinde, kişinin kendisiyle tutarlı olması manasında hikmet kavramı çatısı altında felsefe ile benzerlik taşımaktadır.

⁷⁵ Türker-Küyel, "Fârâbî, Hikmet ve Kutadgu Bilig", 396; Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, 209-211.

⁷⁶ İhsan Fazlıoğlu, "Müminin Yitik Malı Hikmet'in Ne-liği Üzerine", *Sabah Ülkesi Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi* 34 (Ocak 2013), 9.

⁷⁷ Bayraktar, *İslam Felsefesine Giriş*, 44.

⁷⁸ Mübahat Türker-Küyel, "Felsefenin Tarifinde ve Tarihinde Bir Kaynak Olarak Farabi", *Erdem*, 6/18 (Mayıs 1990), 728.

⁷⁹ Mübahat Türker-Küyel, "Farabi, Hikmet ve Kutadgu Bilig", *Erdem* 7 / 20 (Ocak 1991), 402-403.

⁸⁰ Adamson, *İslam Felsefesine Giriş*, 361.

Kur'an'ın hikmet anlayışında varolan sorgulama, araştırma, mantıksallık, delillendirme ve rasyonel yan bazıları tarafından geri plana itilip, Kur'an'ın hikmete verdiği önem mistik bir hayat, katıksız sezgi, çile, insanın içinde aranan deruni his gibi kavramlarla açıklanmaya çalışılmıştır. Fakat Kur'an'ın gerçek manada akıl sahiplerine, evrendeki tüm insanlara, kendilerine verilen hikmeti, kendilerini ve dünyalarını daha da iyi kilmaları için kullanmayı emrettiği aşikârdır. Kur'an'ın hikmete yüklediği anlama göre Tanrı, insanlar tarafından matematiksel yani akılsal olarak bilinmek, anlaşılacak istemektedir. Kur'an, ilmi, teorik ve pratik temelde birlikte alarak, bir şuur felsefesinin bilgisel temelini oluşturmaktadır. Kur'an'ın bilgisel ana hikmeti, cehaletin karşısında durmaktır. Hikmet, bilgi peşinde koşmak ve bilgiyi sevmekken; cehalet bilmemek, bilgi ve görgüden yoksun olmak anlamlarına gelir.⁸¹ Kur'an'da cehaletin kötülüğü, cahillerin yanılgıları, zararları üzerinde durulmaktadır. Ayrıca Kur'an'da ilim ve hikmetin Allah'ın sıfatları arasında yer alması, Hz. Adem'den itibaren bütün peygamberlere verilen en önemli meziyetler içinde ilim ve hikmetin zikredilmesi,⁸² cehalete karşı bir tavır olarak yorumlanmıştır. Kur'an'ın ilk inen ayetlerinde kalem kullanmanın ve Allah'ın insana bilmediği şeyleri öğretmesinin önemini vurgulanması,⁸³ dolaylı olarak cehaletin insan için en başta gelen kusur ve tehlikelerden biri olduğunu göstermektedir.⁸⁴ Bu yüzden cehalet, hikmetin karşısında olmaktır. Hikmet, bilgi ise, bu bir ilimdir. O halde cehalet, ilimin de karşıtıdır.⁸⁵ Hüseyin Atay'a göre hikmet, insanı cehaletten ve kötü huylardan korur ve cahil olmanın önüne geçer.⁸⁶ Bu tarif İslam filozoflarının felsefe tanımıyla da örtüşmektedir. İslam filozoflarının hikmet olarak felsefe tanımlarının temelinde ameli hikmet sayabileceğimiz ahlak vardır. Ahlak ile hikmet ilişkisi de, kişinin kemale ermesinde, tam anlamıyla erdeme erişmesinde son derece önemlidir.

Hikmet, İslam filozoflarının çoğunluğuna göre İslam ahlakındaki dört ana erdemden birisidir. Bu erdemler, hikmet, cesaret, iffet ve adalet olarak sıralanır.⁸⁷ Stoacılar göre ahlak felsefenin üç bölümünden biridir. Hikmet de İslam ahlakının dört temel erdeminden biri ise, hikmet kavramının Kur'an ve felsefe arasında ne kadar bağlayıcı pozisyonda durduğu görülebilmektedir. Felsefe ve Kur'an arasındaki bu bağlayıcı pozisyonun farkında olan İbn Sina hikmeti şöyle tanımlar: "Eşyanın tasavvuru, teorik ve pratik hakikatlerin tasdiki ile insan nefsinin kemale ermesidir."⁸⁸

⁸¹ Mustafa Çağrı, "Cehalet", TDV İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 1993), 7/218.

⁸² Bakara, 2/ 31-33, 151, 251; Nisa, 4/ 11 3; Yusuf, 12 / 22.

⁸³ Alak, 96/ 4-5.

⁸⁴ Çağrı, "Cehâlet", 7/218.

⁸⁵ Hüseyin Atay, "Müslümanlarda Şüphencilik", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 28 (1986), 2.

⁸⁶ Atay, "Müslümanlarda Şüphencilik", 16-17.

⁸⁷ Cafer Sadık Yaran, *İslam Ahlak Felsefesine Giriş* (İstanbul: Dem Yayınları, 2018), 37.

⁸⁸ Altıparmak, "Hikmet Felsefe İlişkisi", 89.

İnsanın nefsi olarak kemale ermesi ise Kur'an'ın en büyük isteğidir. İnsanın kâmil hale gelmesi, hikmete giden yolda yürümesini gerektirmektedir. Bunun için insan, teorik olarak öğrendiği hikmet ve felsefeyle, yaşamını şekillendirecektir. Hikmetin teorik ve pratik tarafına vurgu yapan Şehristânî, felsefeye ilişkin açıklamalarının birkaç paragraf ilerisinde filozofların hikmeti, ameli ve ilmi olarak ikiye ayırdıklarını kaydetmekte ve ameli ve nazari hikmet bölümlenmesine ilişkin meşhur açıklamalarını vermektedir: “Filozoflar şöyle demiştir: Mademki mutluluk özü gereği istenmektedir, insan bunu elde etmek ve ona ulaşmak için yoğun gayret sarf eder. Fakat ona ancak hikmetle erişilir. Hikmet ise, ya kendisiyle amel etmek için istenir ya da sadece bilmek için. Böylece hikmet, ameli ve ilmi olmak üzere iki kısma ayrılır.”⁸⁹ Hikmetin ve felsefenin ameli ve teorik kısmı, insanda tamamlanır. İnsan, aklını kullanarak, doğumundan ölümüne merak eden, hakikatin bilgisini arayan bir canlı olarak edindiği teorik bilgilerle, yaşamını (geçmiş, şimdi, gelecek) inşa eder. İnsanın anlam dünyası, hikmet ve felsefe olmadan zor anlaşılır. Hikmet ile felsefe, bilgiyi sevme, o bilgi ile insanlaşma manasına gelir. Hikmet, Kur'an'ı anlamada, yaratılma amacımız da dâhil, Allah'ın derin bilgisinin bir kısmını görmek, Kur'an'la ahlaklanmak, arınmaksa; o zaman hikmet dediğimiz şey nazari ve ameli olarak ayırabileceğimiz ahlak, bilim ve felsefeden başka şey değildir. Türk düşünce dünyasında Nihat Keklik, hikmet ile felsefe arasındaki tutarlı ve anlamlı ilişkiyi “Hikmet Binası” teorisiyle geniş şekilde ele almıştır.⁹⁰ Hikmet binası teorisine göre felsefe, tek tek ilimlerin bulunduğu binanın çatısı, hikmet de bu yapının kendisidir.⁹¹ Dolayısıyla felsefe olmadan hikmet binası çok eksik kalır. O binanın bütünü anlamak için akla, düşünceye, mantığa, duyguya, hakiki olanın bilgisine dayanan felsefeye ihtiyaç vardır. Elbette felsefe her derde çare değildir. Ancak her çarenin felsefi ve düşünsel bir temeli vardır. İnsanın bilme yolculuğunda her yönden içinden geçtiği bir kapı vardır. Bu kapının bir adı hikmet ise diğeri felsefedir.

SONUÇ

Din ve felsefe insan yaşamı için olmazsa olmaz hareket alanlarını oluşturan iki alandır. Din kaynağı, emir ve yasakları itibariyle felsefeye nazaran daha buyurucu ve sınırları belirgindir. Felsefe ise mantıklı, tutarlı, sistemli, filozoflara göre değişken hakikat alanlarının olduğu araştırmaya, soruşturmaya dayanan düşünce faaliyetidir. Hakikatin bilgisine ulaşım, o bilgiyle insanın kendini ve dünyasını erdem üzerine yeniden inşa etmesi, insanın akletmesi ve düşünme erdeminin başlangıcı olarak bilgiyi, bilgeliği sevme anlamında felsefeye ve hikmete yönelmesini gerektirmektedir.

⁸⁹ Şehristânî, *Milel ve Nihal*, Çev. M. Öz (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011), 286.

⁹⁰ Kazım Yıldırım, “Prof. Dr. Nihat Keklik’in Hikmet Binası ve Akıllar Nazaryesi Görüşleri”, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (Haziran 2019), 395-399.

⁹¹ Nihat Keklik'ten akt. Bilal Tan, *Kur'an-ı Kerim'de Hikmet Kavramı* (Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 97.

İnsan bu yönelmeyi ancak aklını faal hale getirerek yapabilir. İnsandan aklını kullanmasını, düşünmesini, evrendeki her şeye hikmet, irfan, akıl nazarı ile bakmasını Kur'an da, felsefe de istemektedir. Hikmet, hem insan için bilinmeyene, keşfedilmemiş hakikatlere ulaşma hem de Kur'an ile felsefe arasında insanı anlama bağlamında ortak bir hakikat noktasını oluşturabilecek bir kavramdır.

İster Kur'an'da isterse felsefede olsun hikmet kavramı dediğimiz zaman, aklımıza direk olarak hakikatin bilgisi ve bu bilginin insanı, İnsan-ı kâmil edip etmemesi hususu gelmektedir. Bilgisiz hikmet olmaz. Tanrı, Kur'an'da hikmeti akıl, bilim, düşünce temelinde tarihsel, akılsal, mantıksal örneklerle birçok ayette ortak bir yaklaşımla açıklamaktadır. Bu açıklamalar, bize hakikat tohumlarını vermektedir. Kur'an ile felsefe hakikatin bilgisi olan hikmeti önemsemekte ve böylece insanlara bir hakikat arama paradigması sunmaktadırlar. Bu paradigmanın temel taşı, bilgi ve aklın ortaklığına dayanan hikmettir. Kur'an, akıl, düşünce ve bilgi temellini esas alır. Felsefe de bilgiyi sevme, onun peşinden gitmedir. Bundan dolayı hikmet kavramı, içindeki derin, pratik ve teorik temellere binaen Kur'an ve felsefe arasında bir anlam köprüsü kurabilecek yapıdadır. Hikmet kapısı, hakikat anahtarıyla açılmaktadır. Hakikat anahtarının yeri ise insanın akli, zihni ve gönül dünyasıdır.

Hikmet kavramına Kur'an ve felsefe açısından baktığımız bu çalışmada, hikmet ile felsefenin farklı ve çoğunlukla benzer yanları karşılaştırmalı olarak verilmiştir. Kur'an hikmeti, felsefeden farklı olarak Kur'an'ın kendisi, Tanrı'nın hâkimiyeti, Sünnet, Peygamberlik ve Nübüvvet anlamında kullanmıştır. Kur'an'ın hikmet kavramının felsefeyle benzeştiği yönler ise akla, düşünceye, doğru bilgiye yaptığı vurgudur. Felsefe içinse hakikati arama, bilgiyi sevme bir nevi hikmetin kendisidir. Felsefedeki hikmet kavramı, sürekli hakikat arayışına dayanan, sınırları kesin çizgilerle ayrılmayan ve içerisinde tüm evrensel doğruları barındıran yapıdadır. Her iki (Kur'an, Felsefe) alandaki hikmet kavramının ortak noktası akli ve bilgiyi sevmek, hakikati aramaktır.

Hakikati ve gerçeği arama, insanı akleden ve düşünen bir canlı olarak görme anlamında din ile felsefe ortak özellikler içermektedir. Aralarında kurulacak ilişki ve bağ, her iki alanın da fayda göreceği bir durumdur. Bu bağlamda kanaatimizce hikmet kavramı, hem batı felsefesinde hem İslam felsefesinde bu rolü yıllardan beri oynamaktadır. Hikmet, bir bakıma Kur'an'ın insanları davet ettiği bilgi (yaşam) felsefesinin temelidir. Hikmet, felsefeden Kur'an'a, Kur'an'dan felsefeye insanoğlunun, hakikati arama yolculuğunda çatı bir kavram rolünü üstlenebilir. 21. yüzyılın ilk çeyreğini tamamlarken, dünyamız salgın (Covid-19) ve doğal afetlere maruz kalırken sadece bizim olanı değil tüm insanlığı içine alacak ahlaki, zihinsel, bilimsel bir hicreti yapmak için oku, araştır, yaşat ve üret şiarıyla çağların yorgun önyargılarını bir kenara bırakıp, ilim aşkıyla, zihinlerimizi ve kalplerimizi, Kur'an ve

felsefenin çerçevesini çizdiği, akıl ve doğru bilgi temelli hikmete adamalıyız. Hikmet, düşünmektir. Düşünmek, akli kullanmak ve tüm evrenin aklına ortak olmaktır.

KAYNAKÇA/REFERENCE

- Adamson, Peter vd.. (ed.). *İslam Felsefesine Giriş*. çev. M. C. Kaya. İstanbul: Küre Yayınları, 3. Baskı, 2008.
- Altıparmak Ö. Faruk. "Hikmet Felsefe İlişkisi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5 (Ocak-Haziran 2003), 86-118.
- Arabî, Muhyiddin İbn. *Günümüz İnsanına Fusûsu'l – Hikem*. haz. H. Kılıç. İstanbul: İnsan Yayınları, 10. Baskı, 2016.
- Atay, Hüseyin. *Ben-Akıl ve Kur'an Işığında 1400 Yıllık Süreçte İslam'ın Evreni*. İstanbul: Destek Yayınları, 3. Baskı, 2019.
- _____, Hüseyin. *Cehaletin Tahsili*. Ankara: Atay Yayınları, 5. Baskı, 2018.
- _____, Hüseyin. "Müslümanlarda Şüphecilik". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (1986): 1-22.
- Başçı, Vahdettin. "Akıl ve vahiy yönünden doğru düşünme". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (Haziran 1997), 209-221.
- Bayındır, Abdulaziz. "Kitap ve Hikmet". [suleymaniyevakfi.org](https://www.suleymaniyevakfi.org/kutsanan-gelenek-ve-kuran/kitap-ve-hikmet.html). Erişim 21 Mayıs 2020. <https://www.suleymaniyevakfi.org/kutsanan-gelenek-ve-kuran/kitap-ve-hikmet.html>
- Bayraktar, Mehmet. *İslam Felsefesine Giriş*. Ankara: TDV Yayınları, 13. Baskı, 2017.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları, 3. Baskı, 2010.
- Cevizci, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. Ankara: Ekin Yayınları, 1997.
- _____, Ahmet. *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 5. Baskı, 2002.
- Cündioğlu, Düccane. *Felsefe'nin Türkçesi*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2. Basım, 2010.
- _____, Düccane. *Hiz. İnsan*. İstanbul: Kapı Yayınları, 18. Basım, 2019.
- Çağrı, Mustafa. "Cehâlet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 7/218-219. Ankara: TDV Yayınları, 1993.
- Çifci, Ercan. *Büyük Doğu'da Felsefe ve Hikmet*. İstanbul: Kökler Derneği Yayınları, 2018.
- Durmuş Zülfikar. "Mustafa Öztürk'ün "Kur'an-ı Kerim Meali" isimli Eserinin Analizi". *İ.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (Bahar 2010), 79-100.
- Elmalı, Osman. – Özden, H. Ömer. *İlkçağ Felsefesi Tarihi*. İstanbul: Arı Sanat Yayınevi, 2. Baskı, 2012.
- Fazlıoğlu, İhsan. "Müminin Yitik Malı Hikmet'in Ne-liği Üzerine". *Sabah Ülkesi Kültür-Sanat ve Felsefe Dergisi* 34 (Ocak 2013), 6-9.
- Gazali. *El-Munkızu Mine'd-Dalâl*. çev. Y. El-Abbasi. Adıyaman: Sey-Tac Yayınları, 2000.
- _____. *Filozofların Tutarsızlığı*. terc. M. Kaya – H. Sarıoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 2005.
- Gündüz, Şinasi. "Hikmet". *Din ve İnanç Sözlüğü*. Ankara: Vadi Yayıncılık, 1998.
- Haldun, İ. Mukaddime. çev. Halil Kendir. 2. Cilt. Ankara: Yeni Şafak Kültür Armağanı, 2004.
- İkbal, Muhammed. *İslam'da Dini Tefekkürün Yeniden Teşekkülü*. çev. B. Yılmazoğlu. İstanbul: Araf Yayınları, 2. Baskı, 2014.

- İzzetbegoviç, Aliya. *Özgürlüğe Kaçışım-Zindandan Notlar*. çev. H. T. Başoğlu. İstanbul: Klasik Yayınları, 33. Basım, 2018.
- Kalkan, Murat. Kur'an'da "Hikmet" Kavramı. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Karaman, Fikret vd.. "Hikmet". *Dini Kavramlar Sözlüğü*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2006.
- Kâşânî, Abdürrezak. *Tasavvuf Sözlüğü*. çev. E. Demirli. İstanbul: İz Yayıncılık, 2015.
- Kayadibi, Fahri. "Kuran'ın Eğitim, Bilim ve Araştırmaya Verdiği Önem". *Journal of Istanbul University Faculty of Theology* 14 (Nisan 2012): 1-15.
- Koç, Emel. "Felsefe ve Edebiyat". *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 5/1 (Ocak 2015), 105-118.
- _____, Emel. "Türkiye'de Felsefe Dilinin Gelişimi ve Çeviri Faaliyetlerine Genel Bir Bakış". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20 (Aralık 2009), 103-120.
- Kur'an-ı Kerîm Meâlî*. çev. H. Altuntaş - M. Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 4. Basım, 2003.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 19 Nisan 2020. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Kutluer, İlhan. "Hikmet". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 17/503-511. Ankara: TDV Yayınları, 1998.
- Kuzu, Selman. *Kur'an'a Göre Hikmet Kavramı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Oral, Osman. "Mâtürîdî'de Akıl ve Yaratılış Hikmeti". *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 40 (Ocak 2015), 139-158.
- Onedio. "Felsefe, Yaşamın Kendisidir: 18 Farklı Filozofa Göre Felsefenin Tanımı". Erişim 21 Mayıs 2020. <https://onedio.com/haber/-felsefe-yasamin-kendisidir-18-farkli-filozofa-gore-felsefenin-tanimi-565099>
- Önal, Mehmet. "İslam Düşüncesinde 'Hikmet' Kavramları". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2007), 113-122.
- Parlatır, İsmail vd.. *Türkçe Sözlük*. 1 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu, 9. Basım, 1998.
- Şehristânî. *Milel ve Nihal*. Çev. Mustafa Öz. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2011.
- Tan, Bilal. *Kur'an-ı Kerîm'de Hikmet Kavramı*. Sivas: Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Türker-Küyel, Mübahat. "Fârâbî, Hikmet ve Kutadgu Bilig". *Erdem* 7 / 20 (Ocak 1991), 375-469.
- Türker-Küyel, Mübahat. "Felsefenin Tarifinde ve Tarihinde Bir Kaynak Olarak Farabi". *Erdem* 6/18 (Mayıs 1990), 725-735.
- Uygur, Nermi. *Felsefenin Çağrısı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1971.
- Ülken, Hilmi Ziya. *Türk Tefekkürü Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 8. Baskı, 2016.
- Yaran, Cafer Sadık. *İslam Ahlak Felsefesine Giriş*. İstanbul: Dem Yayınları, 4. Baskı, 2018.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Peygamber". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 34/257-262 İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yıldırım, Kazım. "Prof. Dr. Nihat Keklik'in Hikmet Binası ve Akıllar Nazariyesi Görüşleri". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/1 (Haziran 2019), 395-399.

Extended Abstract

The Concept of Wisdom (Hikmah) in the Qur'an and Philosophy

The main purpose of this study, which is named as wisdom in the Qur'an and philosophy, is to position the concept of "wisdom" as a framework concept in the Quran and Philosophy. Seeing wisdom as a roof concept requires looking at the Qur'an and philosophy through its meanings such as asking for wisdom, following it, seeking the knowledge of truth. This view will achieve its purpose by focusing on the common meanings of wisdom, not the different meanings that are frequently mentioned in the Qur'an and Philosophy. The common meaning we will reach will be able to offer us a truth-seeking paradigm. The peculiar part of the study is that the concept of wisdom is bilaterally handled in terms of Qur'an and Philosophy. Because wisdom is handled separately in the Qur'an and Philosophy. In order to reach the originality of the study mentioned above and to be aware of its purpose, a literature review was conducted first. The limitation of the study is to consider wisdom only in terms of Qur'an and Philosophy. In this context, the verses referred to wisdom in the Qur'an and their nuance differences are explained. The manifestations of wisdom in philosophy are explained in terms of the history of philosophy, according to the main philosophers. In this context, basic readings and research on wisdom have been carried out on related works.

In the study, topics such as wisdom, philosophy, what we should understand from the concept of wisdom, the importance of wisdom in Indian and Chinese civilizations in the historical process, its place in Islamic and Western philosophers were briefly mentioned. After this brief reference in the form of introduction in the Qur'an, it has been examined in which time, verses and in which meanings wisdom is used. Afterwards, what do we understand when wisdom is mentioned in Philosophy? What are the differences and similarities between philosophy and wisdom? Are there common points in terms of reaching the right information between the Qur'an and philosophy, seeking the truth, using reason, and giving importance to human thought, an attempt has been made here.

Consequently, the concept of wisdom is broad enough to focus on common goals between the Qur'an and Philosophy in the sense of loving knowledge, pursuing the knowledge of the truth that will glorify humanity and raise goodness in the universe. Wisdom is not to sanctify knowledge, but to understand and act upon it and to cure humanity's thirst for truth. In the study, of course, we should also state that some of the wisdom words in the Qur'an are outside the meaning of wisdom in Philosophy such as prophecy, the Qur'an itself, the secret of creation. In other words, all the meanings that the Qur'an attributes to wisdom do not coincide with all the meanings that philosophy attributes to wisdom. Already the Qur'an is the work of God, in this sense, the overlapping of the meanings in it with other works may damage its originality. However, wisdom, the meaning of using the mind in the Qur'an, exaltation of the knowledge owner, reading, holding a pen, asking to speak by talking about witness and evidence while talking about something, and the praise of the scholars often overlap with the view of philosophy. In other words, wisdom is a virtue that may be the tool concept of a rational truth seeking paradigm from the Qur'an to philosophy, from philosophy to the Qur'an. At the same time, the fact that knowledge is the basis of wisdom coincides with the fact that man is a curious creature. Human falls with the ability to think caused by his mind after knowledge and wisdom. The Qur'an invites people to read and use their minds and says to observe, research and apply completely. Philosophy has been trying to achieve a truth perspective and paradigm by questioning the knowledge of truth and everything in the universe, including the person itself, as thinking

about thinking since the ages. Therefore, the concept of wisdom in the sense of loving information is a structure that can be a roof concept in the view of the Qur'an and philosophy to people, the universe and society. Islamic philosophers and scientists, Western philosophers and other thinkers have mentioned this encompassing aspect of the concept of wisdom. We tried to show these citations in the main text of our study with sample quotations. As a result, the concept of wisdom is capable of destroying a non-constructive, conflictual relationship between philosophy and religion, based on tired prejudices of the ages. The depth of the concept of wisdom shows us that a religion without philosophy in terms of reason, thought, research, and reading will drag people into bigotry and likewise, a philosophy that is not based on the spiritual and emotional side of man cannot contribute to society as an incomplete thinking.

Keywords: Quran, Philosophy, Wisdom, Reason, Thought, Critical Thinking